

СТАТТІ

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть

Задум написання узагальнюючої і певною мірою підсумкової праці виник на 4-му конгресі українців (Одеса) в ході дискусії з колегами, українськими істориками С. В. Кульчицьким і С. В. Віднянським, які, зокрема, вважали, що основною складністю на шляху розвитку української історичної науки на сучасному етапі, яка спричиняє багато проблем, є відсутність погодження різних питань і перспектив зображення історичних подій. Погодившись з такою тезою, автор цих рядків додав, що зазначені складнощі зумовлені також відсутністю існування української історії в історії світовій, і лише належне і доказове погодження перспектив всесвітньої історії з особливим узглядненням України сприятиме знаходженню згоди щодо трактування власне історії України самими українськими дослідниками.

Результатом дискусії стала пропозиція С. В. Віднянського узагальнити висловлені нами на конгресі міркування, а також наш багаторічний досвід наукової роботи в різних країнах над проблемами всесвітньої історії на сторінках "Українського історичного журналу".

В плані цілісного підходу до розкриття вищезазначеної проблеми в статті робиться спроба послідовно розглянути її чотири основні аспекти:

1. Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблем і перспектив (проблема взаємозв'язку української і всесвітньої історій у контексті співвідношення міфу, ідеології і науки; російська, польська, єврейська, німецька, турецька перспективи історії України, труднощі в їх погодженні, проблеми вписання історії України в контекст всесвітньої історії та навпаки).

2. Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в ХІХ—ХХ ст. (погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему діалектики політичних і культурних домінувань, зв'язок української історичної науки з європейською, еволюція домінувань над українською історичною наукою та її причини).

3. Українська історична наука ХІХ—ХХ ст. у всесвітньо-історичному контексті, концепції та періодизація (основні етапи і періодизація розвитку української історичної науки в європейському і всесвітньо-історичному контексті, засадничі аспекти основних дискусій щодо України в сучасному науковому світі крізь призму минулого, тяглість і перерваність (континуїтет і дисконтинуїтет) основних концепцій).

4. Схеми української і всесвітньої історії в ХІХ—ХХ ст. — зміна світобачення (погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему співпадіння або дихотомії схем періодизацій, причин відсепарованості схем української і всесвітньої історії та взаємного ігнорування на сучасному етапі, спроба концептуалізувати ключові проблеми історії України і всесвітньої історії, зокрема, історії домінуючих націй стосовно історії України).

Оскільки протягом останніх п'яти років під час тривалого перебування автора за кордоном наші дослідження друкувалися переважно в зарубіжних журналах і значно менше на Україні, в цій праці ми узагальнили висновки з ряду методологічних та історичних статей, опублікованих у провідних німецьких, австрійських, данських, ізраїльських, японських та інших зарубіжних часописах.

Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблем і перспектив

Спробуємо подивитися на проблему діалектики історії України та всесвітньої історії крізь призму трьох співвідношень, які нами тут висувуються радше як міркування і перспективи щодо їх можливої майбутньої реалізації. Це співвідношення між: а) предметом історії України і предметом всесвітньої історії; б) міфом, ідеологією і наукою; в) різними перспективами в контексті відображення власної національної історії й історії домінуючих націй, відносин між домінуючими, підкореними і спорідненими націями (*dominant, subordinate and related nations*). На з'ясуванні цих вищезазначених співвідношень, які в своїй дисгармонії деструктивно впливають на можливість діалектичного пов'язання української і всесвітньої історії, і міркуваннях щодо їх можливого вирішення зупинимося докладніше.

а) Дефініції історії України і всесвітньої історії як наукових дисциплін

В методологічному підході до дослідження української історії ми виходимо з наступного: 1) історія є в основному історією держав і державоподібних суспільних одиниць та інститутів, а також ідей, котрі ведуть до їх створення. Розрив історії ідей та історії ментальностей став причиною абсолютизації панівних ментальних стереотипів у той час, як спільні ментальні стереотипи ніколи не були загальними, відображаючи певну характерну тенденцію поведінки. Вони не пояснювали поведінку всіх людей, особливо людей з еліти². У випадку з історією України та інших "малих народів", у котрих нація і держава розходились, історія тривалий час була історією ідей, які вели до створення держави і котрі розробляли люди з еліти.

2) Історія як наука є територіалізованим лінеарним часом, яка базується на писаних документах — джерелах. Вона постійно розвивається від зіткнення факту з філософським розумінням історичного процесу. Обґрунтовуючи таким чином філософську концепцію праці, прагнемо використати не лише дискусію про домінацію, але й системне охоплення її історичних варіацій, які конструюються з мінімуму елементарних взаємовідносин³.

Саме в цьому останньому полягає, на нашу думку, розмежування предмету національної історії й історії всесвітньої. Ще М. С. Грушевський, визначаючи завдання спеціалістів з всесвітньої історії, вважав, що вони мають з'ясувати "все нові зв'язки між різними народами і їх життям: в минувшині ріжних підупалих, не культурних народів виявляються форми і становища, пережиті і забуті іншими, культурнішими, і сі форми помагають вияснити ті дороги, котрими йшов розвиток народів культурніших"⁴. Протягом своєї історії Україна і українці встановлювали і встановлюють такі прямі і опосередковані (через інших) зв'язки з рядом народів, зазнавали впливу і самі впливали на них. Коли на початку ХХ ст. історики Західної Європи дійшли думки про необхідність погодити вла-

сну історію з історією всесвітньою, діалектику формування цілісної картини всесвітньої історії стосовно національної історії Італії показав видатний італійський історик Бенедетто Кроче.

Розмірковуючи над розумінням предмету всесвітньої історії Полібієм, яку останній визначав як історію, необхідну для римського володарювання і римського світу, що формувався, і тому присвячену лише народам, котрі були зв'язані з Римом і ворогували з ним, Кроче вважав, що до епох і націй, які знаходяться в центрі політичної і соціальної історії, варто було б виходити за вузькі рамки приватних історій заради "всезагального", тобто більш широкого погляду⁵. "Ця рекомендація, — продовжує Кроче, — підходить, наприклад, для Італії; в епоху Відродження вона, усвідомлюючи своє універсальне завдання, досягла універсального огляду і по-своєму переказала історію всіх народів, потім її історія звузилася до регіональної, з часом виросла в національну, а нині, за ідеєю, повинна знову розширитися до всеохоплюючої історії всіх часів і країн. "Універсальність" можлива лише в цьому сенсі і ніяк не в сенсі "всезагальної історії" ⁶.

Більш ґрунтовна рекомендація, на наше глибоке переконання, стосується не лише Італії початку століття, але й України на межі століть, оскільки остання також знаходиться в центрі політичної і соціальної історії світу, в давній період досягла універсального огляду, потім звузилася до регіональної, виросла в національну, а нині має знову розширитися до всесвітньої історії, щоб увійти в її контекст як органічна частина, а не стояти осторонь.

Згідно з концепцією Карла Ясперса, світова історія як універсальна історія земної кулі (*Universalgeschichte der Erde, die Weltgeschichte*), по-перше, починається з глобальної єдності світу і людства⁷; по-друге, всі види цієї єдності (*Alle diese Einheiten*) взаємоперетинаються і накладаються один на одного, оскільки маса народів, релігій і держав контактують між собою, змінюються і переходять одна в одну⁸; по-третє, світова історія рухається від одного полюсу до іншого таким чином, що все, що знаходиться в зоні нашої доступності (*Zugdngliche*), розміщується між цими полюсами (*Endpolen*). Це — становлення єдностей (*Werden von Einheiten*), наповнені ентузіазмом пошуку єдності (*Suchen der Einheiten*), які замінюються таким же пристрасним руйнуванням єдності (*Zerschlagen von Einheiten*)⁹.

Якщо історія України — це минуле всіх типів держав і спільнот, що існували на сучасній українській території, ідей, які вели до їх створення, їхніх еліт та перейнятих ними розвинутих цивілізацій, то історія всесвіту — це власне історія всього людства, проте для кожної національної історії всесвітня історія визначається насамперед комплексом аналізу тих процесів, впливів і зв'язків, що привели до зникнення низки цивілізацій, а також до їх інтеграції в певну національну цивілізацію на даному ареалі. Це передбачає вивчення тих цивілізацій, від яких залежала і залежить доля України.

Для предмету всесвітньої історії з особливим виділенням національної історії, на відміну від предмету власне національної історії, наукові дослідження концентруються саме (в українському варіанті) на державних утвореннях, їх носіях та цивілізаціях, що зійшли зі сцени української історії в різні часи (Візантія, хозари, печеніги, половці, монголи, китайці тощо), а також тих, що були і є частиною народу, який жив на Україні, і продовжують реально існувати, маючи власні перспективи української історії (росіяни, поляки, євреї, турки, кримські татари, німці тощо). Історію всіх названих народів, їх культур, держав, спільнот, еліт та перейнятих ними розвинутих цивілізацій, взаємини і взаємовпливи народів на фоні поширення та адаптації провідних культурно-цивілізаційних ідей, загальні тен-

денції у розвитку світової історії та їх особливості в окремих державних і суспільних структурах й менталітеті націй і станів мають вивчати спеціалісти з всесвітньої історії з врахуванням особливостей України.

б) Міф, ідеологія і наука

Як зазначалося вище, в ХІХ — на початку ХХ ст. англійські, французькі, німецькі історики обґрунтовували в ході дискусій як власну історичну схему, так і схему історії Західної Європи, поки не дійшли висновку, що історична правда є одна, а коли існують різні, то це вже не наука, а міф¹⁰. Якщо колись існувала дихотомія щодо власних проблем у західноєвропейській історичній науці, то нині подібне становище спостерігаємо в східноєвропейській, зокрема, в українській науці. Існують російська, польська, єврейська, німецька, турецька й різні — власне українські — схеми історії України, які суперечать одна одній. Українська історія має бути створена, але при цьому позбавлена багатьох власних міфів, а світова історія — своїх міфів про Україну.

Історичне пізнання постає в діалектичному змаганні міфа ("метафізична історія") з логікою ("когнітивна історія"). Одне з основних завдань історика полягає в тому, щоб аналітичне деміфізувати архетипи міфа і разом з тим породжені ним передсуду та табу, які, будучи ірраціональними, на думку їх творців, не потребують доказу".

Історія пов'язана з міфом також тому, що народи, які ставили перед собою завдання дізнатися про свою історію, мали на меті виявити її початки. Ці початки не мають ніяких негативних сторін, і в них повинні бути здійснені нереалізовані ідеали сучасної епохи, наприклад, "національна" українська держава у східних слов'ян ще за часів Київської Русі або "національна" українська приналежність київських князів тощо. З другого боку, необхідно наблизити до сучасників невідоме майбутнє і також зробити його привабливим.

Отже, на першій стадії пошуків минулого маємо дійти до його початків, і залежно від того, в якому культурному шарі дана свідомість зароджується, там, очевидно, були початки культурного чи релігійного кола, яке стало основою бачення і сучасного, і минулого. Якщо йдеться про історію Європи, то це історія різних царів — Олександра Македонського, римських царів, і, нарешті, проблеми даної країни (наприклад, теорія Третього Риму). Зв'язок історії з міфом є типовим не лише для середньовічних авторів, оскільки й досі мають місце намагання дійти до першопочатків, творячи нові міфи. Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) "наука" (в дійсності, це суперечить дефініції поняття "наука"), і об'єктивною наукою (наукою *par excellence*) полягає в тому, що наука досліджує всі гіпотези і моделі умовно, але лише ті пропозиції, які доведені повністю, входять до наукового доробку¹². Проте міф, що за дефініцією не підпорядковується законам логіки, не потребує доказів¹³.

З другого боку, наука завжди виконуватиме деміфологізуючу функцію, оскільки саме вона покликана позбавити міфів національну самосвідомість. Трьома вихідними пунктами для деміфологізації є: а) особливість даного історичного моменту ("стан світу"); б) аналітичний розгляд явища в його історичному розвитку: чим воно було, чим стало і які має перспективи; в) типово індивідуальні особливості творчої особистості вченого. Під "станом світу", крім особливостей певного, хронологічно окресленого періоду, слід розуміти з'ясування національної історії у зіставленні з історіями інших національних держав, що становлять ширшу спільноту.

Видатний англійський історик Арнольд Тойнбі зазначав, що "рушійні сили історії не є національними, а впливають з більш загальних причин",¹⁴ тобто мають розглядатися не лише в конкретному національному вияві, а, при врахуванні національної своєрідності, обов'язково в контексті ширшої спільноти. Такими спільнотами, що являють собою суспільства ширшого обсягу в просторі, ніж національна держава, є цивілізації, характерними ознаками для класифікації яких, за А. Тойнбі, є такі феномени, як вселенська церква і ступінь віддаленості від того місця, де дана спільнота виникла, тобто ступінь її культурної експансії.

Крім загального співвідношення між міфом і наукою, існує також окремих рефрен цієї проблеми в контексті взаємовідносин націй домінуючих і підкорених чи "малих". У нашому дослідженні основний аспект відносин припадає на взаємовідносини Речі Посполитої, Австрійської, Оттоманської та Російської імперій й України. Тут проблема міфу й історії виникає в обсязі безпосередньо імперської політики домінуючих націй. Як відомо, знання домінуючої нації імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься всередині або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, з позицій "культурної сили", "вищої культури", як знак панування і сили над підкореними територіями. Імперія керує пригнобленими територіями відповідно до уявлень про них, які вона сама продукує¹⁵.

Сам міф як домінуючої нації, так і "малої" є за своєю суттю не лише розповіддю про "священну", заплутану, неперевірену і незасвідчену правду, але й водночас складною, закритою, символічною системою. Міф завжди розповідає нам щось важливе про культурну реальність. Його мета може бути пояснюючою і нормативною, як, наприклад, рецепт для зміцнення існуючих соціальних структур. В будь-якому випадку міф є спробою зрозуміти ряд явищ за допомогою нераціональних, символічних засобів. Нарешті, в своєму функціонуванні міф рухається від побудови до події, де базове відношення, або правда, охоплює певну кількість сюжетних ліній, подій або характерів¹⁶. Тому деміфологізація, як правило, відбувається від події до побудови в структурі лінійно-логічного, а не циклічно-міфічного мислення.

Історичне завдання, яке стояло перед М. С. Грушевським та його сучасниками, полягало у створенні власної національної історії України. З цим завданням історики справилися. Однак на сьогодні їх здобутків виявилось замало для повноцінного входження української історії в світову, оскільки всі автори її синтетичних курсів (від Грушевського до Субтельного) не охоплювали історії України в її діалектиці з всесвітньою історією і в її багатоваріантності у зіставленні з існуючими в різний час цивілізаціями, російською, польською і німецькими схемами Східної Європи і України зокрема¹⁷. Це зіставлення має, насамперед, враховувати перевірку всіх існуючих перспектив.

Якщо історична традиція європейського раціоналізму нерозривно пов'язана зі своєю цілісною основою — неперервністю освітнього процесу на Заході Європи, то на Сході (зокрема в Україні) він увесь час перебував у контексті контраверсних інтелектуальних впливів політичне і культурно домінуючих націй¹⁸. Незважаючи на серйозні катаклізми, руйнації і ніби повний занепад, неперервність у формуванні культури Заходу (*Bildungskontinuitat des Abendlandes*) не була загублена¹⁹. Принаймні, форми сприйняття та схеми, найменування та формули збереглися протягом тисячоліть. Навіть там, де був перерваний свідомий зв'язок з

минулим, залишалася певна фактична неперервність, а за нею сформувалося свідоме відновлення (*bewußte Wiederanknüpfung*) неперервності в розвитку²⁰.

У Західній Європі раціоналізм, як відрив теорії від практики, на відміну від ірраціоналізму, який (як і міф) об'єднував теорію з практикою, був значно більш сталим явищем. Хоча на початку ХІХ ст. там також розвивається внаслідок буржуазних революцій індивідуалізм, але він не поглинає процес становлення національних спільнот і держав, оскільки традиції, патріотизм і раціоналізм сприяли розв'язанню тих проблем, які не розв'язані в Україні. Тому в структурі цілісності треба враховувати всі аспекти вищезазначеної тріади, а не лише політичний, економічний тощо. Якщо законодавство — раціональна річ і держава — також продукт раціональної цілеспрямованої творчості, то на місце історії дуже часто приходиться проблема утопії — формування іншого, ніж реальність. Саме утопія дала можливість звернутися до іншої системи знань і вивести їх на науковий рівень, замінивши реальність. Нині часто говорять про ірраціоналізм Донцова, але практично нічого не сказано про ірраціоналізм Костомарова, Грушевського та ін. Водночас історичний розвиток не обмежується однією територією. Щоб зрозуміти хід подій, треба мати на увазі весь континент, оскільки концентрація відбувається на тій території, якою дослідник займається.

в) Перспективи домінуючих, споріднених і підкорених націй

Як зазначалося раніше, виведення наукового поняття власної історії для будь-якого ареалу має передбачати два етапи: 1) відображення себе у контроверсі і 2) відображення себе у взаємовідносинах з іншими. Саме другий етап, який в Україні, на відміну від Західної Європи, практично ще не починався, передбачає детальне вивчення різних перспектив з раніше домінуючими, спорідненими й іншими націями. Це — одне з головних завдань, яке має входити до поліперспективних досліджень всесвітньої історії з особливим виділенням історії національної.

В структурі поліперспективності слід враховувати, що історія перш за все є баченням, яке потребує відстані, і передумовою якої є відстань в часі і точка, з якої ми спостерігаємо це. Один історик дивиться з однієї точки зору, другий — з іншої і подають різні інформації часто з різних або навіть з тих самих джерел у ракурсі прочитання. Відомо, що, коли ми отримуємо протилежну інформацію з двох різних джерел, треба перш за все перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не є це проблемою різних перспектив.

Визнаючи об'єктивність всесвітньо-історичного процесу в цілому, ми разом з тим (в сенсі Куна) вважаємо, що об'єктивність повинна аналізуватися в термінах критеріїв, подібних до точності і несуперечності²¹. Будь-який вибір між конкуруючими теоріями і перспективами залежить від суміші об'єктивних і суб'єктивних факторів та критеріїв, які поділяються компетентною групою, щоб про це мати судження (*to be judged*), а також за індивідуальними критеріями²².

Так само при порівнянні концепцій націй домінуючих і націй "малих" треба перевірити, з якого штампункту ті чи інші історики спостерігають "мали" нації. Тому, роблячи нижче спробу окреслити польську, єврейську, німецьку та інші перспективи української історії, ми здійснюємо це не для того, щоб з'ясувати якісь "специфічні" німецькі, російські, єврейські чи інші точки зору, а для того, щоб зрозуміти історію України в усьому її всесвітньо-історичному розвитку. Перевірці на майбутньому, дру-

тому етапі виведення української Історії підлягають, насамперед, наступні перспективи: польська, турецька, єврейська, російська і німецька.

Польська перспектива. При перевірці польської перспективи української історії залишаються насамперед відкритими наступні питання: 1) Чи існувала в польській історичній і політичній думці ідея про спроможність українців самим стати нацією? 2) Чи розв'язувалися в польській інтелектуальній історії проблеми України окремо від проблеми польської національної ідентичності? 3) Якою мірою українська тема була необхідною для формування польської національної ідентифікації і навпаки?

На нашу думку, існують два міркування про необхідність перевірки польської перспективи української історії.

1. Українські дослідження на Заході монополізовані українською діаспорою, яка із зрозумілих причин не приділяла достатньої уваги польським факторам в українській історії²³. Радянська історіографія також (напевно, тому, що СРСР і Польща були союзниками) утримувалася від аналізу етнічних конфліктів між польськими землевласниками і українськими селянами, трактуючи їх лише в рамках класової боротьби. В результаті доля поляків на Україні більш-менш детально досліджувалася лише в Польщі²⁴. Проте останнім часом дедалі більше підкреслюється цивілізаторська місія поляків на Сході, які були для народів "кресів", насамперед для українців, промоторами латинської передової культури і визволителями Російської імперії від візантійсько-татарського ярма²⁵.

Сучасна ситуація в історичній науці України лише ускладнила проблему. В посткомуністичній українській історіографії українська історія отожднюється з історією націоналістичних рухів²⁶.

2. Однією з основних причин того, чому українські поляки могли протистояти асиміляції протягом більш ніж століття після розчленування Речі Посполитої, був той факт, що поляки були не етнічною, а політичною нацією. До початку ХХ ст. бути поляком означало визнавати католицизм, польську мову, полонізм та імперську ідею Речі Посполитої. Російська і українська історіографія визнають політичну діяльність українських поляків протягом ХІХ ст. як "національно-визвольний" рух. На нашу думку, все, що відбувалося в південно-західних провінціях Російської імперії, не було битвою між панівною і підкореною націями, а битвою двох імперських ідей і культур, одна з яких спромоглася перемогти на той час²⁷. Напевно, і взаємовідносини польської і української перспективи власних історій слід спостерігати під таким кутом зору, що ідея реставрації Речі Посполитої (а не лише незалежність Польщі) і повернення історичної (а не етнічної) території продовжувала залишатися життєвою лінією, яка змушувала поляків, що мешкали в Російській імперії, залишатися поляками²⁸.

Наприклад, перша інформація про відносини між українцями і поляками датована 981 р., коли "Володимир пішов на ляхів і забрав Перемишль і інші городи". Тоді кордон між ними пролягав по Перемишлю, за який точилася постійна боротьба. До ХVІІІ ст. поляки доклали багато зусиль і пролили чимало крові, щоб захопити територію України. Про їхні походи на українські землі було відомо усьому світу. Закінчилося все тим, що в 999 р. маємо ту саму ситуацію, що й в 981 р., — кордон по Перемишлю.

Були часи, коли близькість кордонів і деякі спільні культурні традиції давали можливість зблизитися українцям з поляками. Перша така можливість існувала ще за княжих часів — в 1214 р., потім за часів Гадяцької унії (1658 р.), коли в складі Речі Посполитої виникло Велике князівство Руське. З тих чи інших причин ці можливості не були реалізовані. Нині ж ситуація дещо інша, і лише наступна політика покаже, що буде далі.

Турецька перспектива. Східний та південний напрямок (Візантія і мусульманський світ) політичного й економічного життя країн Східної Європи був одним з визначальних факторів історії цієї частини європейського континенту. Утвердження чорноморської політико-економічної та торговельної системи теж мало свою еволюцію напрямків і домінацій²⁹. Якщо наприкінці XIV — першій пол. XV століття всі колонії на південному березі Чорного моря були під контролем генуезької Кафи, то з падінням в 1453 р. Візантії контроль переходить до Османської імперії, а з завоювання Криму Росією в 1783 р. — поступово до неї. Два останні домінування створили свої імперські міфи, які стали складовою частиною ряду схем історії Східної Європи і витіснили з поля зору дослідників ті реалії, які становили сутність економічної і політичної ситуації на Чорному морі до османського завоювання Візантії і поширення його впливу в Криму.

Турецький міф, ідеологічне оформлення якого почалося в 1475 р. після вигнання турками генуезців з південного берега Криму і визнання в 1475 р. султаном Мехмедом II кримського хана Менглі Гірея як оттоманського васала, ґрунтувався на традиційних ісламських розуміннях суверенності: об'єднання під знаменом пророку всіх мусульман і визнання султана халіфом, який має право призначати офіційних релігійних осіб для Криму³⁰. В результаті встановленої домінації османи зайняли покинуту генуезцями територію, включаючи основний Кримський торговий центр — Кафу. Весь південний берег Чорного моря, разом з Кафою, як його центром, став звичайною провінцією (*eyalet*) в оттоманській адміністративній системі і управлявся правителем, призначеним з Істамбула (*beylebey*)³¹.

У 1516 р. Селім I — батько Сулеймана Пишного здобув Каїр і весь Єгипет та позбавив трону останнього халіфа. В ісламському світі халіф був, з однієї сторони, імператором, з другої — папою. Ця влада там не стала розділеною, оскільки халіф водночас був найвищим авторитетом в релігійних справах. Під впливом відносин з Візантією османи почали переймати концепції візантійських імператорів і з 1526 р. стали халіфами ісламу. Коли з тих чи інших причин військова сила османів почала занепадати, в XVII ст. вони вдалися до спроби відродити іслам. Якщо в Європі у тому ж XVII ст. відбувається секуляризація держав, культур і т. д., то натомість османи пробують знов створити передсекулярну імперію. Вона, очевидно, не вдалася, хоча і мала для цього свій імперський міф сили і домінації.

Російський міф, створений для ідеологічного обґрунтування інкорпорації Кримського ханату до Російської імперії, ґрунтувався на твердженні про необхідність "історичного повернення земель, втрачених внаслідок азійських загарбань з часів Київської Русі"³² і на тому, що сама анексія була інтегральною частиною "Грецького Проекту", складеного Григорієм Орловим, Потьомкіним і Катериною II ще в 1779 р. Основною метою його було повне вигнання турків з Європи³³. Наступні російські і радянські автори інкорпорували дискусію про анексію Криму в ширший контекст побудови Російської імперії в цілому, уникаючи дискусій про Кафу і кримських татар³⁴.

У зв'язку з вищезазначеним перед дослідником реалій чорноморської політики, які передували обом завоюванням і відповідно створеним імперським міфам, стоїть, на нашу думку, завдання насамперед відповісти на наступні чотири запитання: 1. Як змінювалася ситуація в чорноморській політиці протягом другої пол. XIV — першої пол. XV ст.? 2. Що собою являла Кафа в зазначений період і якою була її торговельно-економічна позиція; яким був вплив Кафи на геополітичну орієнтацію в регіоні Чор-

ного моря? 3. Наскільки важливим стало зміщення пріоритетів, яке відбулося на початку XV ст. в Чорному морі, для східноєвропейської історії взагалі? 4. Якими були в зазначений період стосунки Кафи з однією з домінант тогочасної Східної Європи — Литовським князівством, до складу якого входили на той час і українські землі?³⁵ Саме відповідь на ці чотири запитання має, на нашу думку, допомогти встановленню реального співвідношення української і турецької перспектив власних історій, а не протидія Туреччина — Росія, коли кожна з домінуючих націй виставляє іншу в своїй власній історичній схемі як загарбника і тим самим творить імперські міфи сили і домінації, котрі ще досі панують у всесвітній історії³⁶. Нарешті, в плані з'ясування турецької перспективи української історії заслуговують на особливу увагу дослідника чотири основні етапи українсько-турецьких стосунків, які можна детермінувати таким чином.

Перший етап починається вже тоді, коли постала Османська імперія (XVI ст.) і коли починає діяти українське козацтво. Виникають їй проблеми взаємовідносин. В тій структурі взаємовідносин важливу роль відігравали також кримські татари. Якщо ж говорити про стосунки Османської держави з Східною Європою, то спочатку до другої пол. XVII ст. вони були пов'язані з польськими чи польсько-литовськими справами.

Другий етап настає в період так званого упадку Османської імперії, коли ми маємо дуже близькі контакти з Туреччиною. Відомо, що під час повстання Хмельницького в 1648 р. єдиним, хто міг йому реально допомогти, був кримський хан Іслам-Гірей III, зверхником якого був, у свою чергу, турецький султан Ібрагім. Тоді ж був укладений і перший договір між Туреччиною і Україною, який, правда, діяв лише кілька місяців, внаслідок розв'язаної тоді в Османській імперії яничарської революції і різних внутрішніх проблем самої імперії.

Третій період, коли турки намагаються з тим чи іншим частковим успіхом відновити свою велич, припадає на другу половину XVII ст., коли, зокрема, при молодому султані Мехмеді IV, в період нашої Руїни, один з козацьких гетьманів — Дорошенко — пробує зв'язатися з Османами. Дорошенко прагнув при турецькому протектораті об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну. Після невдачі з ряду причин планів Дорошенка ми маємо епізоди з Юрієм Хмельницьким — так звані Чигиринські походи 1677-1678 рр.

Врешті-решт, останнім цікавим періодом взаємин є період Північної війни, коли Карл XII і Петро I мають свої протиріччя, в результаті яких Карл переходить на територію України і вступає в союз з Мазепою, який закінчується переходом після Полтавської поразки обох державних діячів на територію Туреччини. На території останньої вмирає Мазепа. Його наслідник Орлик при турецькій допомозі частково володіє ще Правобережною Україною й укладає два договори з турками. Останній договір Орлика з Туреччиною зафіксував той факт, що Україна останній раз офіційним чином мала дипломатичні та політичні контакти з Османською імперією.

Всі ці чотири етапи ще чекають на своїх дослідників згаданих проблем й відносно місця турків в Європі і в історії України у ширшому вимірі всесвітньої історії. Потребують деміфологізації ті міфи, які нагромаджені не лише обома сторонами, але й іншими домінуючими націями, зокрема росіянами і поляками. Допомогти в цьому може детальне вивчення книг, в яких записувалися засідання дивану — "muhim"³⁷, оскільки там, безперечно, були зафіксовані обговорення проблем, що торкалися зв'язків України із Туреччиною, та інші турецькі джерела, наприклад, навчальні плани і програми "medrese" (духовний навчальний заклад) та "mekter" (початкова школа). Викликають інтерес адміністративні папери, що надходили у

Високу Порту з мілієтів ("milliyet" — дослівно "народність"), або санджаків (свого роду губернії або провінції), на чолі яких стояв відповідний губернатор. Кожен мілієт або санджак ділився на повіти, які також мали свою документацію³⁸. Певну допомогу можуть подати і порівняно нейтральні по відношенню до турецько-російсько-українського трикутника взаємовідносин праці європейських істориків, які дають відмінне відображення вищезазначених перспектив³⁹.

Єврейська перспектива. Єврейська новітня історіографія, приділяючи головну увагу, по-перше, питанням соціальної історії євреїв, по-друге, погромам і життю євреїв, і, по-третє, відносинам євреїв з владою і дослідженню антисемітизму, практично обходила увагою український національний рух взагалі і українські еліти зокрема, а також не провадила окресленого чіткого розмежування між росіянами і українцями⁴⁰. Внаслідок цього вся українська історія трактувалась і трактується єврейською історіографією лише крізь призму трьох вищезазначених напрямків⁴¹.

У контексті співвідношення української і єврейської перспектив власних історій заслуговує, на нашу думку, на увагу вирішення таких питань: 1) Як взагалі трактувати єврейську присутність в Україні: як присутність домінуючої нації (dominant nation) чи присутність нації спорідненої, зв'язаної (related nation) з українцями спільною проблемою бездержавності, відносини між котрими формувалися в соціально-політичних умовах Речі Посполитої і пізніше — Російської імперії?⁴² 2) Чи можна трактувати антисемітизм в рамках XVII ст., тобто погромів євреїв часів Богдана Хмельницького, чи це діахронно значно більш пізні явища? 3) Як різні стани, політичні течії і т. д. в Україні ставилися до єврейського питання, і навпаки? 4) Яким було ставлення євреїв до українців крізь призму внутрішньої типології єврейських общин, зокрема характеристик східноєвропейського єврейства, і особливо в контексті типології єврейського суспільного життя, перелому менталітету російського і радянського єврейства? 5) Як погодити в контексті перспектив історичні взаємні претензії українців і євреїв один до одного?⁴³ Я маю на увазі не тільки справи погромів, але й висунуті істориками взаємні звинувачення у колабораціонізмі: антисемітський український колабораціонізм з нацистами, з одного боку⁴⁴, і колабораціонізм євреїв з комуністами, зокрема в справах організації голоду в Україні в 30-х рр.⁴⁵

Євреї в Україні становили міщанську і високоосвічену етнічну групу. Наприклад, на Волині 97,7 % євреїв належали до міщан, 50,8 % міського населення Правобережної України були євреями (у Житомирі — 46,4 %); з них 44,7 % чоловіків і 21,7 %, жінок були грамотними. Штетлі — типово єврейське явище, що виникло в XVI—XVII ст. як продукт Речі Посполитої, ще чекає свого дослідника. Євреї — корінне населення штетлів — не лише становили 70—80 % населення (були серед них кравці, шевці, продавці, скупники і т. д.), але й вели своє культурне, політичне і соціальне життя, мали свою диференціацію (почесні — непочесні, багаті — бідні). Там же виникли сіонізм, соціалізм і т. д. Практично штетль був середовищем, де формувалися єврейська культура і соціум, побут, мистецтво, соціальні відносини. Сам факт, що штетлі знаходилися в 15 губерніях (в основному, Україна, а також Білорусія, Новоросія) й входили до межі осідлості, надзвичайно цікавий в плані дослідження спільної міграції українців і євреїв по лінії "село — штетль — місто" з притаманною їй втратою української мови і мови ідіш та появою подвійної лояльності⁴⁶. Явище подвійного життя в Радянському Союзі, яке продовжується нині і в Україні, цікаве не лише з єврейсько-російської і українсько-російської сторони, але і з радянсько-єврейської і радянсько-української. Досить взяти при-

клади таких феноменів у double-life, як радянський письменник єврейського походження Ілля Еренбург, котрий стверджував, що євреї — це сіль землі, і в той же час ненавидів євреїв, які відчували себе євреями, одночасно ненавидячи антисемітизм, або Лазаря Кагановича, який був одночасно соціалістом, сталінцем, євреєм і селянином. Лише усвідомлення і дослідження того факту, що євреї були частиною народу, котрий жив в Україні, і що українсько-єврейські контакти вплинули на погляди тих дослідників, які проживали в Україні (я маю на увазі трагічні і драматичні сторінки цих відносин), зможе подолати встановлений за українською історіографією імідж провінційності і позбавитись назви "хутспа" (в перекладі з ідіш — особа, яка має сміливість займатися тим, чого вона не знає і про що не має ані найменшого уявлення).

Російська перспектива. В дослідженні російської перспективи української історії потрібно, на нашу думку, концентруватися не лише на проблемі подвійної лояльності, але і над спорідненими з цим явищем проблемами як в діахронному, так і в синхронному вимірі. До споріднених проблем можна віднести проблему співвідношення "руський" - "російський", "європейський" - "євразійський", соціальної і етнічної політики Російської імперії тощо.

Проблема розмежування понять "руський" і "російський" в їх сутнісному виявленні ще практично не вирішена. Для мене немає сумніву, що в Росії російська національна свідомість є свідомістю імперською. На теперішньому етапі історичного розвитку Росії ігри з термінами "російський" і "руський" є не більш як "словесное лукавство", оскільки "российское" сприймається як "русское" самими росіянами, та й іншими народами, на мови котрих ці терміни перекладаються, однаково. Російська національна свідомість як цілісне явище, як комплекс різнорідних ідей і суспільних почувань ще не постала, оскільки росіяни усвідомили себе імперією швидше, ніж вони усвідомили себе нацією. Завдяки могутній експансії деспотичної держави (приблизно з середини XVI ст.) виникла Російська імперія і її цінності стали цінностями росіян. Доімперські ж традиційні цінності російського народу були інтегровані і змінені в рамках імперських ідеологій, мислення і політики, міцно з ними переплелись і ототожнились. Розмежування "русской" і "российской" літератури, починаючи з XVIII ст., особливо широко розроблялось в працях українського мислителя Драгоманова і російського мислителя Трубецького⁴⁷. Цікаво, що в цьому розмежуванні український вчений XIX ст. і російський вчений XX ст. приходять до майже аналогічних висновків і погоджують спільну перспективу, хоча кожен і виводить свою національну схему ідентифікації.

Так званий цивілізаційний підхід, який останнім часом знову підноситься на щит і досить часто протиставляється ідентифікаційному, засновується, як відомо, на географічному понятті регіонів. Географічний підхід і цивілізаційні рамки вже не раз застосовувалися в історії (узагальнюючі теорії Шпенглера і Тойнбі, теорії російських євразійців і німецьких та українських геополітиків). Сьогодні в Росії поширюється теорія Гумільова. Він стверджував: 1. Етнос є щось вроджене; 2. Етноси існують в географічних регіонах, і людина, навіть переїхавши, несе в генах свій етнос, національний дух і батьківщину; 3. Коли етноси переживають занепад, приходять на допомогу теорія пасіонарності. Він заперечує суспільні фактори, майже не має джерел, і, як Шпенглер і Тойнбі, створює узагальнюючу теорію. В результаті, за Гумільовим, людина безсила — вона не в стані змінити свою національну приналежність. Тут заперечується роль суспільства — на заміну приходять містика і ноосфера. Українці і білоруси, за Гумільовим, лише суб'єкти російського етносу.

З ідеями Гумільова значною мірою перегукуються ідеї українського історика, географа і геополітика Степана Рудницького (1877—1937)⁴⁸. Рудницький пояснює наявність відмінностей між регіонами Центральної і Східної Європи змінами природи, екології і цивілізації, а також різною адаптацією людей до природи. Разом з тим він також заперечує значення репертуару культурних практик, які є спільними для членів певної соціальної одиниці — групи, класу, суспільства — і які продукуються насамперед в родині, школі, культурній індустрії. На відміну від Гумільова, він на основі тих самих цивілізаційних підходів приходив до висновку, що вже російський народ є відгалуженням автохтонного українського, який видозмінився внаслідок адаптації до іншої цивілізації.

Нарешті, в плані погодження української і російської перспектив треба відмовитися від парадигми Російської імперії як "тюрми народів", або визначення російської політики по відношенню до України як політики колоніальної⁴⁹. Російська імперія могла розширюватися, інкорпоруєчи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою системою, ніж "пригноблення нещасних іногородців", і мультимірною. В структурі моделі мультимірності існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів, які лише в комплексі визначали місце кожної етнічної групи в цій ієрархії⁵⁰. В офіційній імперській термінології нового періоду офіційно вживаний у XIX ст. при означенні великоросів, малоросів і білорусів термін "росіяни" (євреїв, німецьких і чеських колоністів вважали "неросіянами") замінюється терміном "східні слов'яни". Таким чином, обрусіння у XIX ст. означало "східнослов'янізацію", але не русифікацію, її цілями були, по-перше, деполонізація, по-друге, десемітизація, по-третє, асиміляція німецьких і чеських колоністів. Українці ніколи не були об'єктом обрусіння в повному розумінні цього слова, оскільки вони були, згідно з термінологією, "росіянами" з самого початку.

Німецька перспектива. Різні німецькі перспективи власної історії завжди включали до свого розгляду і диспозиції Україну⁵¹. Хоча після Другої світової війни Німеччина, що і зрозуміло, була надто зайнята собою і вже не мала своєї української політики. Коли "німецьке економічне диво" відбулося, про Україну забули, тим більше, що вона не існувала як незалежна держава, а німці точно слідували за американською політикою відносно Східної Європи, яка мала в центрі уваги Росію⁵². В результаті цієї майже тотальної демократизації, а, по суті, справи американізації німецької післявоєнної науки в цьому ключі з'явилася ціла низка праць німецьких істориків, в яких відповідно подається дещо міфологізована політичною кон'юнктурою українська історія⁵³.

Враховуючи вищезазначене, при окресленні німецької перспективи української історії необхідно відтворити перспективи більш ранніх часів, коли Німеччина мала свою власну політику щодо України. Симптоматичними в цьому плані, на нашу думку, є наукові дискусії початку 30-х рр. XX ст., коли в Німеччині ще не переміг фашизм і коли між чеськими, польськими, українськими і німецькими вченими обговорювалися питання про можливість спільної історії слов'янських народів⁵⁴. Німецька історична перспектива того часу виходила з того твердження, що лише поняттям візантійсько-слов'янської культури не можна означувати зміст історії Східної Європи, зокрема і України. Хоча російська історія багато запозичила від візантійських впливів, проте якби Росія століттями не здійснювала в своєму внутрішньому розвитку колонізаторське просування вперед по розширенню і зміцненню своєї держави, вона змогла би пройти ті самі

процеси, що були основою розвитку Західної Європи -- реформацію, просвітництво і т. д.⁵⁵ Брак державно-політичної культури завадив Росії стати на шлях національного розвитку значно більше, ніж вплив візантійської церкви.

Що ж стосується Європи, то найважливішим фактом її культурного розвитку в середньовіччі і в новому часі було поступове просування західної культури, як культури більш розвинутої, по географічному просторі, котрій означувався поняттям "Європа". Саме це просування з початку VI ст. і починає ділити Європу на Західну і Східну. Східна Європа розуміється німецькими вченими у вигляді оформленої єдності країн, що перебувають або перебували під впливом германської культури⁵⁶. Цей вплив торкнувся не лише більшості слов'янських, але і ряду інших східноєвропейських народів. Незважаючи на те, що окремі східноєвропейські народи не одночасно і не з однаковою силою входили в орбіту культурних впливів Заходу, Східна Європа з огляду на це (не територіальні і мовно-етнічні виміри, а рівень цивілізації) все одно являє собою хоч змішану і різнобарвну, але єдність. Тому спільна історія слов'янства як об'єкт наукових досліджень є неможливою, а натомість виступає наперед необхідність дослідження історії Східної Європи зі штампункту впливів західної культури як наднаціональної і культурно-географічної європейської єдності під назвою "Східна Європа"⁵⁷.

Основна увага істориків в плані перевірки української і німецької перспектив власних історій, на нашу думку, має бути зосереджена на таких моментах: 1. Культурні впливи романо-германського світу на народи Східної Європи; 2. Протистояння Схід — Захід, де під Сходом розумілася Росія і ті країни, що зазнали її домінуючого впливу, а під Заходом — ті країни, що зазнали впливу романо-германської культури; 3. З'ясування, в якій мірі Україна, а також і Росія брали участь у тих процесах, що були домінантою культурного розвитку Європи; 4. Відповідь на запитання, чому саме німці завжди займали особливе місце у формуванні української ідентичності, ментальності і континуїтету. Разом з тим, незважаючи на той факт, що українська історія для двох післявоєнних генерацій німецьких істориків асоціювалася з такими негативними стереотипами, як націоналізм, антисемітизм і колабораціонізм⁵⁸, у Німеччині після війни продовжували з'являтися праці, дещо розбіжні з американською перспективою⁵⁹. У цілому ж німецька історична наука стоїть перед рядом подібних проблем, що і українська. Відмінність полягає, по-перше, в тому, що українські історики працюють у пострадянському періоді розвитку власної національної історичної науки, а німецька історична наука знаходиться, вдаймося до такого терміну для більш цілісного охоплення явища, — в періоді післяхолодновоєнному, по-друге, в тому факті, що коли українським історикам доведеться вписувати у всесвітньо-історичний контекст всю свою історію з давнім і ранньоновим періодом включно, то німецькі історики стоятимуть перед проблемою з'ясування перспектив, головним чином, новітньої історії⁶⁰.

Висновки

Діалектику історії України та всесвітньої історії слід розуміти як характеристику відношень загального і одиничного. Одиничне ніколи не розчиняється в цілому, воно залишається одиничним. Одиничне може вступати в якусь цілісність, але залишається ірраціональним (за процесом розчинення). Це Кант називав трансцендентальністю. Це і є екзистенційність. У спробі досягнути єдності історії, тобто мислити загальну історію як ціліс-

ність, відображається і намагання історичного знання знайти і смисл української історії.

Становлення національної свідомості та онтологізація її у цій історичній спільності відбувається на основі самовимірювання у двох векторах — векторі власної історії (її цілісного усвідомлення) та векторі співвідношення, зіставлення з іншими народами та державами світу. Це твердження потребує уточнення, зокрема в деталізації, у яких саме націй відбувалося становлення національної свідомості саме таким чином? Якщо взяти нації так званого західного типу, тобто Західної і Центральної Європи, то вже у німців і французів формування національної свідомості відбувалося по-різному. Розвиток у Східній Європі пішов не французьким, а німецьким шляхом. Ще інакше цей процес відбувався у політичних націй, таких як австрійська, які інтегрували в свою структуру інші етнічні групи і народи. Яким шляхом піде це становлення в Україні? Це питання майбутнього, проте аксіому про становлення національної свідомості на основі самовимірювання у двох зазначених векторах можна повною мірою застосувати і до України. Саме другий вектор в Україні поки що не є втіленим у життя. Створення всіх національних історій виявилось замало для повноцінного входження української історії у світову, оскільки ніхто з авторів синтетичних курсів не охоплював національну історію в обох вимірах, у взаємному дзеркалі синхронного і діахронного вивчення обох історій, а лише у контроверзі з російською схемою, як, наприклад, Грушевський. Майбутнє виведення наукового поняття історії України і має здійснюватися саме в таких двох векторах одночасно.

На сьогодні ж українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, котра би знаходилась у відповідності зі світовою історією. Маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі перебувають у протиріччі і не відповідають одна одній, оскільки, що цілком зрозуміло, не враховують й ігнорують або ж представляють у міфологічному обрамленні специфіку українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу. Саме схеми домінуючих націй без врахування української схеми покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у переважній більшості країн світу. Тому історія України має зайняти належне і атрактивне місце в уже практично розподіленому світі всесвітньої історії, яка в значній своїй частині побудована на міфах домінуючих націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію.

У різні часи наша історія нас зв'язувала з різними імперіями, з різними народами і т. п. Це все необхідно брати до уваги. В той же час українська історія, після того, як Антонович відсепарував її від польської, а Грушевський — від російської, так і залишилася на рівні сепарації, замість того щоб вступити у більш зрілу фазу — погодження з всесвітньою історією, -яка має настати не лише шляхом діалектичного опрацювання проблем української і всесвітньої історії, але і шляхом деміфологізації перспектив домінуючих націй щодо України, і до певної міри, і щодо себе. Цей етап не настав також і тому, що більшість українських істориків — Грушевський, Липинський та інші, які, окрім проблем української історії, досліджували проблеми історії всесвітньої, були проияні патріотичним ірраціоналізмом, надто заангажовані в політику, підлягали різним індоктринаціям і поєднували ідеологію та науку. Це стосується і вчених інших націй, перспективи яких були тут окреслені в контексті всесвітньої історії.

Все сказане зовсім не означає, що ми маємо відмовлятися від спадщини Антоновича та Грушевського. Радше навпаки. Грушевський — це фундамент, на якому стоїть українська історична наука, але фундаменту для

входження повністю вщепарованої української Історії в Історію світову, на жаль, не вистачає. Потрібен будинок. Тому, коли Західна і Центральна Європа, вирішивши в основному на ґрунті раціональних традицій питання погодження власних національних історій з історією світовою, об'єднується у спільну Європу, для нас це питання, як би ми не хотіли, не вирішується також і внаслідок факту створення української історії поки-що лише для власного українського вжитку. Тому відродження української незалежної історичної науки, вільної від будь-яких ідеологій, має ґрунтуватися виключно на наукових критеріях з розробкою двох блоків діалектичне взаємозв'язаних проблем: власне історії України і всесвітньої історії з врахуванням особливостей України, які мають бути вписані в контекст один одного. Саме на такому двоблоковому підході до вивчення власної історії базуються історичні дослідження як у наших колись історичних суспільств — в Москві, Варшаві і Єрусалимі (де вже давно в співпраці з інститутами по дослідженню національної історії працюють Інститут загальної історії РАН в Москві, Інститут світового сучасного єврейства в Єрусалимі), так і у інших націй світу. В час створення української держави і трансформації Національної Академії наук України, яка поступово також перетворюється з радянської в українську, приходить час і для вирішення проблем, спроба окреслення яких тут подається. Успішне їх вирішення, на глибоке переконання автора, знаменуватиме вступ у новий етап розвитку як світової історичної науки, так і взаємопов'язаний і взаємозумовлений цим вступом поступовий перехід української історичної науки з пострадянського періоду в період український.

(Далі буде)

¹ Ця проблема не є новою чи оригіальною. На необхідності її вирішення для української науки наголосив ще у 1914 р. М. С. Грушевський (Див.: Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1996. — Частина перша. — С. 8—11). Згодом вона знову неодноразово порушувалася істориками України. Див., наприклад, П р і ц а к О. Проект "Вступу до історії України" // Український історик. — 1968. — № 104. — С. 128—133; його ж. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). — Кембрідж, 1973. — С. 121—135; П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — К., 1994. — С. 3—4; його ж. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45 (1997). — Н. 1. — С. 2—30; Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. - 1999. - № 1. - С. 88-89.

² Boureau A. Propositions pour une histoire restreinte des mentalités // Annales: E.S.C. — 1988. — N 6. — P. 1491-1492, 1497-1498.

³ Mannheim Karl. Essays On the Sociology of Culture. — London, 1956. — P. 56—57.

⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 9—10.

⁵ К р о ч е Бенедетто. Теория и история историографии. — М., 1998. — С. 36.

⁶ Там же. — С. 36—37.

⁷ J a s p e r s Karl. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. — München, 1949. — S. 98.

⁸ Ibid. — S. 315, 316.

⁹ Ibid. — S. 327.

¹⁰ Hagen Schulze. Is There a German History. — London, 1987; Hagen Schulze. Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte? — Berlin, 1989.

¹¹ П р і ц а к О. Що таке історія України? // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 54.

¹² P e t t a z z o n i Raffaele. La mitologia giapponese secondo il libro dei Kojiki. — Bologna, 1929. — S. 3-5.

¹³ Levi-Strauss Claude. The Structural Study of Myth, in: M y t h: A Symposium. — Bloomington, 1972. — P. 81-82.

¹⁴ Т о й н б и А. Дж. Постижение истории. Сборник. — М., 1991. — С. 25.

¹⁵ S a i d E. Orientalismus. — Frankfurt / M., Berlin, Wien, 1981. — S. 5—13.

¹⁶ L e v i-S t r a u s s Claude. Op.cit. — P. 81—106; Ibid. The Savage Mind. — Chicago, 1966; Ibid. Mythologia, — Frankfurt / M. 1971.

¹⁷ В пострадянський період, незважаючи на створення українськими істориками ряду колективних праць і навіть багатотомного компедіуму "Україна крізь віки" (К., 1998—1999,

15 томів), для виконання цього завдання проводиться лише підготовча робота, оскільки, за влучним висловом О. П. Реєнта, українські історики, як і їх колеги на посткомуністичному просторі, поки що "долають власні багаторічні завали і очищають "авгієві конюшни" від ідеологізованих нашарувань, а також намагаються осмислити процеси, які відбуваються в їхніх країнах протягом останнього десятиріччя" (Р е є н т О. Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - К., 1999. - Ч. 3. - С. 69).

¹⁸ P o t u l n y c ' k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa. — Forschung. — 1997. - 46 (4). - S. 475-499.

¹⁹ J a s p e r s K a r l. Op. cit. - S. 85.

²⁰ Ibid.

²¹ K u h n T. Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice // Кьһн Т. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change. — Chicago, 1977. — P. 338—339.

²² Ibid. - P. 325-326.

²³ Тому, а також внаслідок ряду інших міркувань, які наводитимуться при з'ясуванні інших перспектив, не можна погодитися з твердженнями львівського історика Ярослава Грицака, що історики української діаспори, які "здобули освіту в престижних західних університетах", "ліквідували ізолюваність та відставання української історичної науки від світової", і "найбільшою заслугою цих істориків стало вписання української історії у загальне русло європейського історичного процесу" (Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19—20 століття: Навчальний посібник. — К., 1996. — С. 5). Насправді історики діаспори не могли ліквідувати цю ізолюваність, а тим більше вписати українську історію в світову тому, що були істориками діаспорними. Див. також Таран Л. В. Назв, праця. — С. 89 і аналіз спадщини діаспорних істориків, досліджений нами у наступних подачах цієї статті.

²⁴ Tomaszewski J. Kresy wshodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // Miedzy etniczna a historyczna. — Warszawa, 1988. — S. 97—105; G r u n b e r g K. Polskie koncepcje federalistyczne, 1864—1918. — Warszawa, 1971; G r a b s k i A. F. Orientacje polskiej myśli historycznej. — Warszawa, 1972; Wierzbicki A. Naryd — państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego. — Warszawa, 1978.

²⁵ Tradycje Antyczne w Kulturze Europejskiej-perspektywa polska. — Warszawa, 1995. - T. 1. — S. 1. — S. 1—171; Pacina w Polsce. Miedzy Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. Zeszyty Naukowe. — Warszawa, 1995. — Zeszyt 1—2. — S. 1—99.

²⁶ Цю домінанту націоналістських побудов може сприймати також як "хворобу зростання і природну реакцію на десятиріччя дискримінації національної тематики" (Р е є н т О. Назв, праця. — С. 71—72). На жаль, співробітники вітчизняних історичних інститутів системи НАНУ, Київського і Львівського університетів практично дублюють роботу один одного.

²⁷ Звичайно, термін "імперський" щодо польської імперської ідеї, яка надихала поляків протягом усього XIX ст., ми можемо використати умовно, оскільки вони не спромоглися перемогти. Однак у разі перемоги, без сумніву, ставлення Польщі до "кресів" (як воно проголошувалося офіційними представниками всіх ідеологічних течій польського визвольного руху) мало відрізнялося від інших імперських структур. Це було наочно продемонстровано у міжвоєнній Польщі. Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — С. 65—68, 79—81; й о г о ж. Український консерватизм на Правобережній Україні в 2-й половині 19 століття: світоглядні та історико-політичні аспекти // Наукові записки Тернопільського університету ім. В. Гнатюка. — Тернопіль, 1999. Серія історична. — Вип. 8. - С. 119-125.

²⁸ Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку XX століття (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства. — Львів, 1993. — Вип. 45. — С. 36—42; Потульницький В. А. Політичні теорії відродження польської державності // Теорія української політології. — К., 1993. — С. 44—50; й о г о ж. Нариси з української політології (1819—1991). — С. 65—81.

²⁹ Berindei I., Veinstein S. La Tana-Azag de la presence italienne a l'emprise Ottomane (fin XIII e-milieu XVI siecle) // Turcica. Paris-Strasbourg 1976. — T. 8/2. — P. 122—125; Ash t o r E. Le volume del commercio Levantino di Geneva nel Secondo Trecento // Saggi e documenti!. — Geneva, 1978. — № 1. — P. 391—432; Heers J. Le commercio nel Mediterraneo alia fine del secolo XIV e nei primi anni del XV // Archivio storico italiano. — Firenze, 1955. — P. 165—189; Н е у d W. Histoire du commerce du Levant au moyen age. — Leipzig, 1885—1886.

³⁰ Хоча хан і зберігав внутрішню владу, мав право гравірувати своє ім'я на монетах і т. д., проте не мав права оголошувати війну і мир за власною ініціативою і був зобов'язаний брати участь у війнах на стороні імперії. Див.: Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1866. — № 11. — С. 201.

³¹ H.A.R. Gibb, and Bowen. Islamic — Society and the West. — London, 1950. — Vol. 1. — Part. 1. - P. 143.

³² Riasanovsky Nickolas. A History of Russia. — New York, 1963. — P. 293.

³³ Florinsky Michael T. Russia: A History and Interpretation. — New York, 1947. — Vol. 1. - P. 427-428.

³⁴ N o l d e B o r i s. La Formation de l'Empire Russe. — Paris, 1952—1953. — Vol. 1—2; Дружинина-Е. И. Кучук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — Москва, 1955; її ж: Северное Причерноморье 1775—1800. — Москва, 1959.

³⁵ Частково відповіді на порушені питання див.: Потульніцький В. А. Чорно-морські міжнародні відносини в пізньому середньовіччі: еволюція домінацій по лінії Кафа-Литва-Османська імперія // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — Львів. — 2000. — № 3; М о й с е є н к о О. Б. Чорне море у міжнародній політиці в другій половині XIV — першій половині XV століття: концепція проблеми (на прикладі торгівлі генуезької Кафи) // Доповіді та повідомлення четвертого міжнародного конгресу українців. — Одеса-Київ-Львів, 1999. — С. 87—94.

³⁶ Турецька перспектива східноєвропейської, в тому числі і української, історії, подана в: Ahmet Vasif E f e n d i. Mehasin — al-asar ve hakaik-al-ahbar. — Cairo, 1830. — Vol. 1—2; E v l i y a C e l e b i. Seyahatname. — Istanbul, 1928. — Vol. 1—10; I n a l c i k H a l i l. Yeni vesikalara gure Kirim Hanliginin Osmanli tabiligine girmesi // Belleten. — 1944. — Vol. VIII. — № 30. — P. 185-229; Idem.: Kirim Turk Yurdunun Yok Edilisi // Turk Kultura Dergisi 1964. — № XXI; Netaik — ul — vukat. — Istanbul, 1327—1909. — Vol. I—IV; R e s m i A h m e t E f e n d i. Hulasat — ul-intibar. — Istanbul, 1286—1869; Tansel S a l a h a t t i n. 1768 seferi hakkinda ir astirma // Dii ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi. Ankara Universitesi 1950. — Vol. VIII. — Part 4. — P. 477—536; U z u n c a r s i l i I. H. Osmani tarihi. — Ankara, 1954—1964. — Vol. I—IV та ряді інших численних праць.

³⁷ Мюгим (це слово турки запозичили в арабів) означає важливий, значний. Ці джерела, як і ті, що подані далі, розміщуються в Basbakanlik Arşivi (Турецькому Національному архіві в Істамбулі).

³⁸ Матеріали бібліотечних і архівних фондів Туреччини систематизовані в Lemercier — Quelquejay Chantal. Les Bibliothèques et les Archives de Turquie et tant que sources de documents sur l'histoire de Russie // Cahiers du Monde Russe et Sovietique. — Paris, 1964. — № II. — P. 105-140.

³⁹ Див. наприклад: Duvernois R. Essais de geographie, de politique et d'histoire sur les possessions de l'empereur des Turcs en Europe. — Neuchatel, 1874; G i b b H. A. R. and Bowen. Islamic Society and the West. — London, 1950. — Vol. 1. — Part 1; Hammer-Purgstall. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. — Vienna, 1856; Peyssonnel. M. de. Traite sur le Commerce de la Mer Noire. — Paris, 1787. — Vol. 1—2; S t u e r s. J o h n d e. La route de byzance ou les origines et les causes des conflits de la Russie et la Turguie pour la possession des Dardanelles. — Geneva, 1950; S u m n e r B. H. Peter the Great and the Ottoman Empire. — London, 1949; Tott. Baron de. Memoires du B a r o n de Tott sur les Turcs et les Tatars. — Amsterdam, 1784. — Vol. I—IV.

⁴⁰ Див. B a r o n S a l o W. History and Jewish Historians. — Philadelphia, 1954; D u b n o v a - E r l i c h S o f i a. The Life and Works of S. M. Dubnov. — Bloomington, 1991; Greenbaum A. A. Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918—1953, Jerusalem, The Hebrew University 1978; Kochan Lionel. The Jew and His History. — London, 1977; Meyer Michael A (Ed). Ideas of Jewish History. — New York, 1974; W e i n r y b S. B. The Beginnings of East European Jewry in Legend and History // Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman. — Leiden, 1962. — P. 445—502; Еврейские хроники 17-го столетия. Эпоха "Хмельниччины" (Ред. М. Гринберг). — Москва-Иерусалим, 1997.

⁴¹ Лише останнім часом деякі ізраїльські дослідники починають відмовлятися від старої парадигми і концентруватися на розробці нових підходів до історії України і власної історії. Див.: A l t s h u l l e r M o r d e c h a i. Some Soviet and Post-Soviet National and Linguistic Problems in the Slavic Republics (States): Russia, Ukraine, Belarus // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. by K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. — Sapporo, 1998. — P. 111—133; Idem.: Евреи СНГ на пороге третьего тысячелетия // Acta Slavica Japonica, Tomus XVI. — 1998. — P. 111—146; Abramson Henry. The Scattering of Amalek: A Model for Understanding the Ukrainian — Jewish Conflict // A Journal on Jewish Problems in Eastern Europe 1994. — Vol. 14, № 1. — P. 39-49.

⁴² Це питання потребує особливо ретельного дослідження і вивчення та порівняння різних перспектив. Перевірка другої "бездержавної" версії цього дихотомічного питання вже розпочалось в пострадянській українській науці. Див.: Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX — начало XX веков) // Евреи в Украине / Під ред. І. Ф. Кураса, О. Ф. Заремби та ін. / К., 1997. — С. 209-215.

⁴³ Див. про ці перспективи: Potulnysky V. The Jews and Jewish Problem in Ukrainian Political and Historical Thought (1890—1945) // Jews in Eastern Europe. The Hebrew University of Jerusalem. Journal of the Centre for Research and Documentation of East European Jewry. Givat-Ram, Jerusalem (in print).

⁴⁴ Himka J o h n -P a u l. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War; Sorting Out the Long — Term and Conjunctural Factors // The Fate of the European Jews, 1939—1945. Continuity or Contingency? Studies in Contemporary Jewry. (Ed. Jonathan Frankel). — An Annual, 1997. — № XIII. — P. 170—189; Грицак Ярослав. Назв, праця. — С. 237—240.

⁴⁵Грицак Ярослав. Там же.

⁴⁶Ця подвійна (разом українська і російська, єврейська і російська) ідентичність і лояльність — явище, яке спостерігалось значною мірою у також асимільованих елітах і дворянствах інших націй, таких як чехи і литовці. Явище подвійної лояльності може бути порівняне з майже повною русифікацією людей з німецькими прізвищами — балтійськими німцями, які зберегли свою німецьку ідентичність. Іншим прикладом є барон Маннергейм, правитель Фінляндії. Див. більш широко: Potul'nyc'kyj V. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945) // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. by K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. — Sapporo, 1998. — P. 163—180.

⁴⁷Про їх методологічні підходи до цього питання див.: Potulnytskyj Volodymyr. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945). — P. 163—195; Idem.: The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945) // Acta Slavica Japonica. — Tomus XVI. — 1998. — P. 1—29.

⁴⁸Про Рудницького див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології. 1819-1991. - К., 1994. - С. 274-286.

⁴⁹На такій парадигмі, зокрема, наполягає ряд американських вчених. Див., наприклад: Grabowicz George. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. - № 3. - P. 674-692.

⁵⁰Андреас Каппелер. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Россия — Украина — история взаимоотношений. — М., 1997. - С. 125-144.

⁵¹Разом з тим вони, як і перспективи істориків інших культурно або політично домінуючих націй, "надзвичайно сильно залежали від політичної кон'юнктури". Див.: Andreas Kappeler. Vorbemerkung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997) H. 1, S. 1.

⁵²P o t u l n y c ' k y j V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. — S. 27—28.

⁵³Див., наприклад: В о р о с к у Р. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lbbeck / Hamburg, 1970; I l n i t z k y j R. Deutschland und die Ukraine. 1934—1945. Tatsachen europäischer Ostpolitik. Ein Vorbericht. — München, 1958. — Bd. 1—2; Zur Ukraine — Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23.09.1967 in Berlin. Red. Claus Remer. — Jena, 1969; K l a u s Z e r n a c k . Bemerkungen zur Geschichte und gegenwertigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland // Europa Slavica — Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag. — Berlin, 1980. — S. 542—559; Frank Golczewski (Hg). Geschichte der Ukraine. — Gottingen, 1993.

⁵⁴VII-e Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres. — Warszawa, 1933. — Vol. 1—2.

⁵⁵O t t o Н o e t z s c h . Begriffsbestimmung und Periodisierung der Osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte 1933. — Band VIII. — S. 91.

⁵⁶Ibid. - S. 91-92.

⁵⁷Ibid.

⁵⁸Andreas Kappeler. Ukrainian History from a German Perspective // Slavic Review. — 1995. - Vol. 54. - № 3. - P. 695.

⁵⁹Günther Stükl. Die Entstehung des Kosakentums. — Munich, 1953; Friedrich Heyer. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — Kulln, 1953; D i e t r i c h G e y e r. Die Ukraine im Jahre 1917: Russische Revolution und nationale Bewegung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. - 1957. - № 8. - S. 670-687.

⁶⁰Тут важливим для німецької історичної науки буде повернутися до осмислення власних світоглядних систем історії — Йоганна Дройзена, Генріха фон Трейчке, Карла Лампрехта, Освальда Шпенглера. Саме такий підхід, на нашу думку, зможе посприяти новітньому інтегруванню німецької історії в світову, оскільки, за вірним виразом Макса Вебера, "комплексні економічні і політичні структури успішно розвиваються від більш елементарних актів об'єднань" / Див.: Max Weber. The Theory of Social and Economic Organization. — New York, 1947. — P. 27—30. Таким об'єднанням має стати і об'єднання німецьких науковців, зокрема дослідників національної німецької історії і всесвітньої історії з особливим розглядом Німеччини.